

Αντίπαλοι και εταίροι: ο Χρήστος Λαμπράκης, ο ΔΟΛ και η ελληνική Δεξιά

Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ-Γενικός Γραμματέας του Ιδρύματος της Βουλής

Είναι πολύ ενδιαφέρουσα αλλά και πολύ δύσκολη η εξέταση και αποτίμηση του πολιτικού αποτυπώματος μιας μεγάλης προσωπικότητας όπως ο Χρήστος Λαμπράκης. Το ενδιαφέρον είναι περίπου αυτονόητο, εάν κανείς μπορέσει να αποστασιοποιηθεί από τους μύθους περί της περίπου θεϊκής εξουσίας ενός εκδότη (αυτής μάλιστα της εμβέλειας) και να αναζητήσει τον ρόλο του στην πολιτική σκηνή, με τα ίδια κριτήρια με τα οποία αναζητείται ο ρόλος των υπόλοιπων πρωταγωνιστών· γιατί η εφαρμογή διαφορετικών κριτηρίων προφανώς δεν παραπέμπει σε επιστημονική εξέταση.

Από την άλλη πλευρά, οι δυσκολίες παραπέμπουν στα μεγάλα μεθοδολογικά προβλήματα που εγείρει η μελέτη ενός ηγετικού παράγοντα μέσω των εντύπων για τα οποία είναι υπεύθυνος, αλλά πάντως κατά κανόνα δεν αρθρογραφεί σε αυτά – τουλάχιστον, όχι ενυπόγραφα. Υπάρχουν, σε αυτό το επίπεδο, τρία εν μέρει διαφορετικά πεδία: το ίδιο το πρόσωπο και οι ιδέες του· η διερεύνηση της θέσης του «Συγκροτήματος» του οποίου ηγήθηκε· και τέλος ο λόγος συγκεκριμένων άρθρων των εντύπων του Συγκροτήματος, τα οποία διεύθυναν κορυφαίοι δημοσιογράφοι και άλλοι κορυφαίοι δημοσιογράφοι έγραφαν σε αυτά. Δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι οι ιδέες και ο λόγος συγκεκριμένων άρθρων ή πρωτοσέλιδων, ακόμη και κύριων άρθρων, αποδίδουν σε κάθε περίπτωση τη στάση του ίδιου του Λαμπράκη. Μια τέτοια υπόθεση θα υπεραπλούστευε την ανάλυση και θα υποβάθμιζε σοβαρά τον ρόλο και την επιρροή και του ίδιου, αλλά και μεγάλων προσωπικοτήτων όπως του Λέοντα Καραπαναγιώτη, του Σταύρου Ψυχάρη ή του Γιάννη Μαρίνου και των αρθρογράφων των εντύπων. Στο άρθρο αυτό, η βασική έρευνα γίνεται στα κύρια άρθρα του *Βήματος* και των *Νέων*, αν και είναι σημαντικό να παρατηρηθεί εξ αρχής ότι αυτά δεν αντικατοπτρίζουν πάντοτε ή κατ' ανάγκην τις θέσεις του ίδιου του Λαμπράκη.

Παράλληλα, ωστόσο, είναι φανερό ότι η επιρροή του επικεφαλής ενός Συγκροτήματος με τόσο συντριπτική πολιτική επιρροή δεν εξαντλείται σε αυτό που δημοσιοποιούν τα έντυπα που υπάγονται στον ίδιο. Η επιρροή του εκδότη στα πολιτικά πράγματα μπορεί να είναι πολύ πιο διαπλαστική, στο πλαίσιο της αναπόφευκτης διάδρασής του με την πολιτική ηγεσία. Αλλά πώς μπορεί να μετρηθεί αυτή η επιρροή με τρόπο επιστημονικά ασφαλή; Τα σχετικά γραπτά τεκμήρια είναι ελάχιστα, ειδικά στο ελληνικό πολιτικό σύστημα όπου η γραπτή αλληλογραφία συνήθως αποφεύγεται. Και πού θα καταλήξει ο επιστήμονας εάν αρχίσει να διατυπώνει υποθέσεις ατεκμηρίωτες, περισσότερο προϊόντα του περιλάλητου αθηναϊκού πολιτικού κουτσομπολιού παρά βασισμένες έστω σε σοβαρές ενδείξεις; Αυτό ισχύει όχι μόνον για τον Χρήστο Λαμπράκη αλλά και για άλλους ομολόγους του, όπως η Ελένη Βλάχου ή ο Πάνος Κόκκας – αν και στην περίπτωση του τελευταίου, ο έντονος ακτιβισμός του καθιστά τα πράγματα λίγο πιο εύκολα (Χρηστίδης, 2007· Χρηστίδης, 2018). Το εγχείρημα επομένως οφείλει να αναληφθεί έχοντας κατά νου την ανάγκη του αυτοπεριορισμού του ερευνητή· αυτός ο αυτοπεριορισμός και μόνον μπορεί να προστατεύσει την έρευνα από τη βιασύνη ή την απροσεξία.

Με αυτές τις αφετηρίες θα γίνει εδώ μια απόπειρα αποτίμησης της σχέσης του Χρήστου Λαμπράκη με την ελληνική Δεξιά/Κεντροδεξιά. Τα διαθέσιμα τεκμήρια μπορούν να υποστηρίξουν το επιχείρημα ότι με τη Δεξιά τον συνέδεε μια διττή σχέση: αντιπαλότητα στο καθαυτό πολιτικό πεδίο, αλλά και ένας μεγάλος βαθμός σύμπλευσης σε ζητήματα πολιτειακά και εξωτερικού προσανατολισμού του κράτους, δηλαδή στο ζήτημα της ένταξης στη Δύση.

Πολιτικό σκηνικό: ο Λαμπράκης απέναντι στη Δεξιά

Ο Χρήστος Λαμπράκης ανέλαβε τη διοίκηση του Συγκροτήματος σε νεαρή ηλικία, αλλά με σαφή πολιτικό προσανατολισμό: υπήρξε από την αρχή και παρέμεινε έως το τέλος μια ηγετική προσωπικότητα της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας. Η έλλειψη, στην Ελλάδα, των προϋποθέσεων για την ανάδυση ενός σοσιαλδημοκρατικού ρεύματος (ειδικά μετά τον εμφύλιο πόλεμο) έχουν αναλυθεί αλλού, ωστόσο είναι ασφαλές, νομίζω, να περιγράψουμε τον Λαμπράκη ως βασικό του μέτοχο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επηρεαζόταν και από τις κληρονομίες του ελληνικού πολιτικού συστήματος, πρωτίστως από αυτές του μεγάλου

ρεύματος του βενιζελισμού· ωστόσο εάν η ανάλυση σταματήσει σε αυτό το πεδίο μόνον, δεν θα αποδώσει τα νεότερα στοιχεία που εισέφερε ο Λαμπράκης στο μεταπολεμικό ελληνικό πολιτικό σύστημα. Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονείται ότι η μεταπολεμική ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία – αυτή που διαμορφώθηκε με συμβολική καμπή το συνέδριο του SPD στο Μπαντ Γκόντεσμπεργκ το 1959 – ήταν πάντοτε μια *πολιτικά φιλελεύθερη* δύναμη, οπότε οι βενιζελικές κληρονομίες δεν ερχόταν σε κάποια ρήξη με το δικό της διάβημα. Το επιχείρημα παραμένει – ομολογώ – σε μορφή υπόθεσης εργασίας (καθώς τα κείμενα που δημοσιοποίησε ο Λαμπράκης είναι σχετικά λίγα), αλλά ο γράφων θεωρεί ότι θεμιτά μπορεί να προβληθεί.

Το *Βήμα* και τα *Νέα*, από το 1951, σίγουρα από το 1952 έως το 1957, υπό την ηγεσία του Δημητρίου Λαμπράκη, είχαν διατελέσει υποστηρικτές της νέας Δεξιάς/Κεντροδεξιάς, πρώτα υπό τον Αλέξανδρο Παπάγο και κατόπιν υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Στον Συναγερμό του Παπάγου, οι Αμερικανοί περιέγραφαν την κεντρώα κοινοβουλευτική συνιστώσα του ως «ομάδα [Δημητρίου] Λαμπράκη» (the Lambrakis group).¹

Η στάση του Συγκροτήματος μεταβλήθηκε από την ώρα της ανάληψης της ηγεσίας του από τον Χρήστο Λαμπράκη. Στις εκλογές του 1958 οι εφημερίδες του Συγκροτήματος υποστήριξαν ξεκάθαρα το Κόμμα Φιλελευθέρων (ΚΦ). Βέβαια, η μετάβαση στη στήριξη του ΚΦ έγινε με αρκετή διακριτικότητα. Έτσι, το *Βήμα* προέβαλε ότι στις εκλογές του 1956 είχε υπάρξει μια «αντεθνική» συμμαχία των κεντρώων δυνάμεων με την ΕΔΑ, αλλά πλέον τα πράγματα είχαν αλλάξει· το *Βήμα* τασσόταν υπέρ της απλής αναλογικής, αλλά αποδεχόταν τη «σχετικώς ορθή» επιλογή της ενισχυμένης που σε κάθε περίπτωση διασφάλιζε ότι δεν θα επαναλαμβανόταν το φαινόμενο του 1956 (κύρια άρθρα, *Το Βήμα*, 27 Φεβρουαρίου και 2 Μαρτίου 1958). Η στήριξη προς το ΚΦ και την απλή αναλογική αφήνει κάποιο χώρο για τη διατύπωση της υπόθεσης ότι, τη στιγμή εκείνη, το *Βήμα* αποδεχόταν τις ιδέες του Σοφοκλή Βενιζέλου για αυτό που ο Ηλίας Νικολακόπουλος αποκάλεσε «μετριοπαθή πολυκομματισμό» [ενν. του αστικού χώρου] ο οποίος θα ανέκοπτε την κυριαρχία που είχε εγκαταστήσει η Δεξιά από το 1952· δηλαδή ένα πολιτικό σκηνικό που θα χαρακτηριζόταν από εύπλαστες (αν και μοιραία βραχύβιες) κυβερνήσεις συνεργασίας του αστικού χώρου, χωρίς αυτοδυναμίες (Νικολακόπουλος, 2009).

¹ Elting (πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, «A brief look at the political situation», 26 Αυγούστου 1955, Ουάσιγκτον, National Archives and Records Administration, RG 59, 781.00/8-2655.

Οι εφημερίδες του ΔΟΛ στήριξαν ένθερμα το ΚΦ στις εκλογές, με μια μικρή διαφοροποίηση που σε γενικές γραμμές θα διατηρηθεί ως το τέλος: το *Βήμα* έτεινε να τονίζει περισσότερο τη θετική επιλογή υπέρ του ΚΦ, ενώ τα *Νέα* έδειχναν πιο επιθετικά προς τον παραταξιακό αντίπαλο, την ΕΡΕ. (κύριο άρθρο, *Τα Νέα*, 10 Μαΐου 1958). Το *Βήμα* έκανε έκκληση στους κεντρώους ψηφοφόρους να μη διασπείρουν την ψήφο τους σε μικρότερα κόμματα του χώρου, ενώ τάχθηκε υπέρ του ΚΦ ως δύναμης που ανορθωνόταν εναντίον και της Αριστεράς και της Δεξιάς (κύρια άρθρα, *Το Βήμα*, 30 Απριλίου και 5 Μαΐου 1958). Πάντως το *Βήμα* δεν παρέλειψε, επίσης σε κύριο άρθρο, να καταφερθεί εναντίον του Κωνσταντίνου Καραμανλή, αναφερόμενο στη βασιλική «ευνοιοκρατία» του διορισμού του στην πρωθυπουργία το 1955 (*Το Βήμα*, 2 Μαΐου 1958), αν και τότε, η εφημερίδα είχε μάλλον στηρίξει τη βασιλική επιλογή (Χατζηβασιλείου, 2001, 236-237). Όλα τούτα παρέπεμπαν σε μια ανανεωμένη αντιπαλότητα με τη Δεξιά, δεδομένο νέο που εισέφερε εμφανώς, σε μεγάλο βαθμό, ο νέος εκδότης. Επιπλέον, στοιχείο αξιοπερίεργο, το *Βήμα*, όπως και η *Ελευθερία*, κατά την προεκλογική περίοδο κατηγορήσαν την κυβέρνηση της ΕΡΕ ότι χρησιμοποιούσε την ΚΥΠ ώστε να πιέσει πολίτες να ψηφίσουν την ΕΔΑ και όχι το ΚΦ (*Το Βήμα* και *Ελευθερία*, 29 Απριλίου 1958). Στην έρευνά μου για την ελληνική πολιτική ιστορία έχω συναντήσει διάφορα περίεργα πράγματα, αλλά το ότι ο Καραμανλής έκανε βία και νοθεία υπέρ της ΕΔΑ, ομολογουμένως, ήταν υπερβολικό. Σε κάθε περίπτωση, μετά την ανακοίνωση του καταστρεπτικού για το Κέντρο εκλογικού αποτελέσματος (Νικολακόπουλος, 2001, 225-251), το κύριο άρθρο του *Βήματος* σημείωνε ότι και ο λαός μπορεί να κάνει λάθος: έκανε μάλιστα παραλληλισμούς με το εκλογικό αποτέλεσμα της 1ης Νοεμβρίου 1920 (*Το Βήμα*, 12 Μαΐου 1958). Με τη σειρά του, και αυτό το στοιχείο ήταν ενδεικτικό μιας επανόδου της εφημερίδας στις βενιζελικές κληρονομίες της.

Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τα έντυπα του Συγκροτήματος διατήρησαν μια θεμελιωδώς μετριοπαθή αντιπολιτευτική γραμμή και κατά κανόνα δεν εξετράπησαν στις ακρότητες που συχνά χαρακτήρισαν την πολύ μαχητικότερη *Ελευθερία* του Κόκκα, η οποία δεν δίστασε σε όλο αυτό το διάστημα και ειδικά κατά τον Ανένδοτο Αγώνα του 1961-63 να αναλάβει τον ρόλο της «αιχμής του δόρατος» του Κέντρου (Χρηστίδης, 2008). Η πιο γνωστή παρόμοια ένδειξη εκδηλώθηκε στις εκλογές του Οκτωβρίου 1961. Την ώρα εκείνη, αμέσως μετά την ίδρυση της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ), το *Βήμα* τάχθηκε με ορμή υπέρ του νέου σχηματισμού – του πρώτου ενιαίου κομματικού

φορέα του παλαιού βενιζελικού και του μεταπολεμικού κεντρώου χώρου από το 1920 (για την έμφαση του Λαμπράκη στην ενότητα του κεντρώου χώρου, βλ. Ριζάς 2024· για τις εκλογές του 1961, Νικολακόπουλος, 2001, 264-292). Έτσι, την ίδια την ημέρα των εκλογών, σε κύριο άρθρο με τίτλο «Μακράν από τα δύο άκρα», προέβαλε:

... την διέξοδο του Κέντρου, του μόνου που δημιουργεί την βάσιμον ελπίδα ανορθώσεως της καταστάσεως, ανακουφίσεως των λαϊκών μαζών, σοβαράς μειώσεως της δυνάμεως του κομμουνισμού και της εξελικτικής κοινωνικής προόδου (*Το Βήμα*, 29 Οκτωβρίου 1961).

Μετά τις εκλογές, το *Βήμα* με σαφήνεια παρακίνησε, χωρίς επιτυχία, την Ένωση Κέντρου να μη προχωρήσει σε πλήρη ρήξη με την ΕΡΕ με αφορμή την αμφισβήτηση του κύρους των εκλογών. Το γεγονός ότι η ξεκάθαρη αυτή δημόσια εισήγηση τελικά αγνοήθηκε από την ηγεσία της ΕΚ δείχνει ότι, σε τελική ανάλυση, ο Λαμπράκης δεν ήταν – σίγουρα, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν ήταν – ο παντελόπτης, σκιώδης αρχηγός του χώρου. Ας θυμηθούμε ένα απόσπασμα από αυτό το πολύ γνωστό κύριο άρθρο της εφημερίδας, που πανηγύριζε για την άνοδο του Κέντρου στην δεύτερη θέση, δεν ανέφερε ότι τις εκλογές δεν διενήργησε ο Καραμανλής αλλά υπηρεσιακή κυβέρνηση (άλλωστε, αυτή η υπηρεσιακή κυβέρνηση βρισκόταν ακόμη στην εξουσία), αλλά και έκανε σαφή έκκληση για αποφυγή ακραίων ρήξεων:

Τα τελικά αποτελέσματα των εκλογών δίδουν εις τον Αρχηγόν της ΕΡΕ κ. Καραμανλήν πλειοψηφίαν κυριολεκτικώς ΠΑΤΑΓΩΔΗ, ομοίας της οποίας δεν είχε κατορθώσει να συγκεντρώση ούτε αυτός ο στρατάρχης Παπάγος. Η αναγνώρισις της εκτάσεως της νίκης του κ. Καραμανλή αποτελεί πράξιν ευθύτητος και διά τον λόγον αυτόν είναι η αναγνώρισις αυτή καθολική εκ μέρους όλων των καλής πίστεως πολιτών. Έγιναν, βέβαια, εις τας μακρινάς περιοχάς ΥΠΕΡΒΑΣΙΑΙ του Κρατικού μηχανισμού, αι οποίαι είναι απαράδεκτοι εις μίαν γνησίαν και αληθινήν Δημοκρατίαν. Όμως από τους τελικούς αριθμούς καθίσταται φανερόν ότι και αν δεν εγίνοντο, πάλιν η ΕΡΕ θα είχε κερδίσει τας εκλογάς με μικροτέραν ίσως κατά τι πλειοψηφίαν, με αρκετήν, όμως, πάντως

διά να σχηματίσει ΑΥΤΟΔΥΝΑΜΟΝ και σταθεράν Κυβέρνησιν (*Το Βήμα*, 31 Οκτωβρίου 1961).

Η προσωπική μου εκτίμηση είναι ότι και στα επόμενα δύο χρόνια, ο ΔΟΛ είδε με κάποιο σκεπτικισμό τον Ανένδοτο Αγώνα, αν και από τη στιγμή που αυτός ξεκίνησε δεν μπορούσε να μην ακολουθήσει το κλίμα των ημερών. Πάντως, τον Νοέμβριο του 1963, την ώρα της πρώτης νίκης του Κέντρου μετά το 1951, ο ενθουσιασμός του *Βήματος* ήταν έκδηλος. Σε ένα ειδησεογραφικό άρθρο (στην τελευταία σελίδα) έφερε έναν τίτλο που έκανε λόγο για την νέα κυβέρνηση «της δημοκρατίας και της αρετής»· αυτό εμμέσως πλην σαφώς περίπου σήμαινε ότι οι προηγούμενες ήταν αντιδημοκρατικές και διεφθαρμένες (*Το Βήμα*, 9 Νοεμβρίου 1963).

Και μπορεί μεν το Συγκρότημα να μην πανηγύρισε την οριστική αποχώρηση του Καραμανλή στο εξωτερικό με την ακρότητα (ίσως και τη μικροψυχία) της *Ελευθερίας* και του δικού της πρωτοσέλιδου τίτλου («Ο κ. Καραμανλής ώχετο απιών», *Ελευθερία*, 10 Δεκεμβρίου 1963), ωστόσο, ήταν σαφές στα επόμενα χρόνια ότι είχε διαρκώς ανοικτό μέτωπο εναντίον της Δεξιάς. Ενδεικτικά και μόνον, αναφέρεται το άρθρο του *Βήματος* που χαρακτήριζε ως «ιπποτική» τη στάση του Γεωργίου Παπανδρέου την ώρα της παραπομπής του Καραμανλή στο Ειδικό Δικαστήριο (*Το Βήμα*, 7 Φεβρουαρίου 1965), ενώ η εφημερίδα μάλλον σάρκαζε τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο και τη γνωστή ομιλία του στην Πλατεία Κλαυθμωνος, τον Φεβρουάριο του 1965, στην οποία ο αρχηγός της ΕΡΕ ζητούσε από τους βουλευτές της ΕΚ να ανατρέψουν τον Γ. Παπανδρέου (*Το Βήμα*, 21 Φεβρουαρίου 1965). Για μια ακόμη φορά, αξίζει πάντως να αντιπαραβληθεί η σχετικά πιο ψύχραιμη στάση του *Βήματος* έναντι της ομιλίας του Κανελλόπουλου, με τη στάση των *Νέων*, που έλαβαν γραμμή πιο επιθετική και στην ουσία «απαντούσαν» στον αρχηγό της ΕΡΕ:

Η Δημοκρατία ευγνωμονεί τον αρχηγό της ΕΡΕ, που προσκόμμισε με τη χθεσινή πενιχρή συγκέντρωση, τις εξής δύο βαρυσήμαντες αποδείξεις: Πρώτον, ότι η λαϊκή δύναμη της Δεξιάς είναι αισθητά μειωμένη [...] Και δεύτερον, ότι μοναδικό πολιτικό της αίτημα είναι η αποφυγή των εκλογών και η διά συνταγματικών ταχυδακτυλουργιών νεκρανάσταση της ΕΡΕ... (*Τα Νέα*, 21 Φεβρουαρίου 1965).

Αλλά και μετά τη δικτατορία, η σύνταξη του Συγκροτήματος με τις δυνάμεις του Κέντρου ήταν έκδηλη. Στις εκλογές του 1974, το *Βήμα* θα προτιμούσε την ανάδυση αυτού που ανέφερε ως «Ενωμένη Δημοκρατική Παράταξη», αλλά αφού τούτο δεν επιτεύχθηκε, προσέφερε τη στήριξή του στην Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (κύριο άρθρο, *Το Βήμα*, 16 Νοεμβρίου 1974).

Δεν έχω αδιάσειστα τεκμήρια για να στηρίξω ένα παρόμοιο συμπέρασμα, αλλά, ως υπόθεση εργασίας μπορεί να διατυπωθεί: αν και ο ΔΟΛ επίσης προέβαλε την πολιτική παρουσία του Ανδρέα Παπανδρέου, ο ίδιος ο Λαμπράκης φαινόταν να προτιμά, από τους δύο, τον Γεώργιο Μαύρο, πολύ πιο προσανατολισμένο σε μια σοσιαλδημοκρατική εκδοχή του Κέντρου παρά τον Ανδρέα με τις αντιδυτικές και συχνά σκληρά αντι-σοσιαλδημοκρατικές κορυφώσεις του. Ωστόσο, η ορμητική άνοδος του ΠΑΣΟΚ μετά το 1977 δημιούργησε τη δική της παραταξιακή πραγματικότητα, και σε αυτήν προσαρμόστηκε ο ΔΟΛ έως τις εκλογές του 1981· ίσως χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία καθώς ο Ανδρέας έδωσε σαφείς ενδείξεις προσαρμογής και της δικής του ατζέντας προς μετριοπαθέστερες θέσεις (Kourkouvelas, 2017· Nafpliotis, 2018). Σε κάθε περίπτωση, στις εκλογές του 1981 το *Βήμα* τάχθηκε έντονα υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Την επομένη των εκλογών και της συντριπτικής νίκης του ΠΑΣΟΚ, το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας έφερε τίτλους ενδεικτικούς του εορτασμού ενός από μακρού αναμενόμενου και άδικα καθυστερημένου θριάμβου: «Επιτέλους αλλαγή – πανίσχυρη κυβέρνηση», και «Ο Ανδρέας δάκρυσε... στο άγγελμα της νίκης» (*Το Βήμα*, 19 Οκτωβρίου 1981).

Αντίστοιχη ήταν η στάση των εφημερίδων του Συγκροτήματος στα επόμενα χρόνια. Οι εφημερίδες του δυσπιστούσαν έναντι των μετα-καραμανλικών ηγεσιών της ΝΔ, τόσο του Γεωργίου Ράλλη όσο και του Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα. Στην πορεία προς την εκλογή διαδόχου του Αβέρωφ, την ίδια ημέρα της εκλογής, το *Βήμα*, (με τίτλο στο κύριο άρθρο «Αρχηγός με προθεσμία»), αναπαρήγαγε τη θέση ότι η αξιωματική αντιπολίτευση εξέλεγε έναν ακόμη «προσωρινό» αρχηγό, προορισμένο να ηττηθεί και αυτός από το ΠΑΣΟΚ (*Το Βήμα*, 1 Σεπτεμβρίου 1984). Αλλά μετά την ανάδειξη του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, οι παραταξιακές μνήμες φάνηκαν να έρχονται με ακόμη μεγαλύτερη ορμή στο προσκήνιο. Μερικές μόνον ημέρες αργότερα, σε κύριο άρθρο με πολύ ενδεικτικό τίτλο, «Οι βρυκόλακες του παρελθόντος», το *Βήμα* ανέφερε ότι ο Μητσοτάκης, άνθρωπος «ηθικά άοπλος»,

ταυτίζεται με την Αποστασία, την εξαγορά βουλευτών του Κέντρου από τα Ανάκτορα, με τη στήριξη των βασιλικών αυθαιρεσιών και με τη συμμετοχή στην παράνομη και αντισυνταγματική εξουσία, που μας οδήγησε, τελικώς, στη στρατιωτική δικτατορία του 1967 (*Το Βήμα*, 4 Σεπτεμβρίου 1984).

Εδώ γινόταν ευθεία αναπαραγωγή των θέσεων του Ανδρέα Παπανδρέου και της προσωπικής του αντιπαλότητας με τον νέο αρχηγό της ΝΔ. Αυτή η απόρριψη της Δεξιάς δεν άλλαξε, παρά τη σύγκρουση του ΔΟΛ με τον Ανδρέα Παπανδρέου σε διάφορες στιγμές αλλά κυρίως στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Γενικά, οι εφημερίδες του Συγκροτήματος σταθερά έδειχναν ότι δεν επιθυμούσαν ούτε καν την ενότητα του συγκεκριμένου, αντίπαλου πολιτικού χώρου της μείζονος Δεξιάς· η προοπτική μιας διάσπασης από τα δεξιά ήταν κάτι που δημιουργούσε μεγάλες ανασφάλειες στη ΝΔ, από τις εκλογές του 1977, και δημιούργησε κυριολεκτικά ένα «σύνδρομο του 1977» στην συγκεκριμένη παράταξη, έως τις εκλογές του 2012 (Χατζηβασιλείου 2010, 539-540).

Η κορύφωση αυτής της αντιπαλότητας, πλέον με έναν επόμενο αρχηγό της ΝΔ, καταγράφηκε στο γνωστό πρωτοσέλιδο του Μαρτίου 1997, όταν δρομολογείτο η υποψηφιότητα του Κώστα Καραμανλή στην ηγεσία της ΝΔ. Τότε – επεισόδιο πολύ ασυνήθιστο στην ιστορία της συγκεκριμένης εφημερίδας –, το *Βήμα* δημοσίευσε το πορτραίτο του Κώστα Καραμανλή δίπλα στη φωτογραφία του περιβόητου προβάτου «Ντόλυ» που είχε γεννηθεί με κλωνοποίηση, επικαλούμενο παραλληλισμούς, αλλά και με έναν επίσης ασυνήθιστο τίτλο: «“Κλωνισμός” της πολιτικής! Τα πρόβατα, ο λαός, τα τζάκια και το μέλλον» (*Το Βήμα*, 2 Μαρτίου 1997). Αυτό, από ό,τι φαίνεται, αντικατόπτριζε επιλογές του Σταύρου Ψυχάρη, ο οποίος ακριβώς δίπλα υπέγραφε το κύριο άρθρο της εφημερίδας με ανάλογο τίτλο (Ψυχάρης, 1997). Δεν είχε – και καλώς δεν είχε – αντίστοιχη αντίδραση η εφημερίδα στην ανάδειξη του Γιώργου Παπανδρέου στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ το 2004, και μάλιστα όχι μέσω εσωκομματικής εκλογής αλλά με ουσιαστική ανάθεσή της.

Πολιτειακές επιλογές και επιλογή κόσμων: η κοινή ατζέντα

Οι εφημερίδες του ΔΟΛ ήταν σταθεροί υποστηρικτές όχι μόνο του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, αλλά και του προσανατολισμού της Ελλάδας στη Δύση, ακόμη και στις πιο δύσκολες στιγμές αυτής της σχέσης, όπως κατά τις μεγάλες απογοητεύσεις της κοινής γνώμης από τη δυτική πολιτική τον Σεπτέμβριο του 1955, όταν το *Βήμα* ήταν κυριολεκτικά η μόνη μεγάλη αθηναϊκή εφημερίδα που προσπάθησε να προστατέψει τη σχέση με τον δυτικό κόσμο (*Το Βήμα*, 27 Σεπτεμβρίου 1955). Αυτές οι μεγάλες επιλογές ζωής για τη χώρα – κοινοβουλευτική δημοκρατία και δυτική/ευρωπαϊκή επιλογή – αποτέλεσαν στη διαδρομή των μεταπολεμικών δεκαετιών, εμφανώς, ένα βασικό πεδίο σύγκλισης του Λαμπράκη με την ελληνική Δεξιά, παρά τη σύγκρουση μαζί της για τα καθαυτό ζητήματα του πολιτικού σκηνικού.

Ήδη στις εκλογές του 1958, αυτό γινόταν σαφές. Πράγματι, ίσως αναμενόμενα και πάντως όχι ανακριβώς, το *Βήμα* έψεξε την πολιτική των δυτικών δυνάμεων στο Κυπριακό ως στρατολόγο της ΕΔΑ (*Το Βήμα*, 14 Μαΐου 1958). Ωστόσο, στα μείζονα ζητήματα του προσανατολισμού της Ελλάδας στη Δύση που εγείρονταν κατά την προεκλογική εκστρατεία, με αιχμή του δόρατος το ζήτημα των σοβιετικών πιέσεων να μην αποδεχθεί η χώρα αμερικανικούς πυραύλους μέσου βεληνεκούς (Κουρκουβέλας, 2011), η τοποθέτηση του *Βήματος* ήταν ξεκάθαρα και αδιαπραγμάτευτα υπέρ της δυτικής ταυτότητας της Ελλάδας (*Το Βήμα*, 3 Απριλίου 1958). Αυτή η επίγνωση των μεγάλων διακυβευμάτων ως προς τη διεθνή θέση της χώρας, αλλά ταυτόχρονα και ως παράγοντα προσδιοριστικού του εσωτερικού πολιτικού καθεστώτος, χαρακτήρισε την στάση του Συγκροτήματος, αλλά σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις και του Λαμπράκη προσωπικά. Το ίδιο καταδεικνύει, επίσης, η εμπλοκή του Χρήστου Λαμπράκη στο περιοδικό *Εποχές*, από το 1963 έως την αναστολή της έκδοσής του το 1967. Οι *Εποχές*, με τη λαμπρή συντακτική ομάδα των κορυφαίων διανοουμένων, ήταν μια αποφασισμένη προσπάθεια της αστικής διάνοησης για εξωστρέφεια και προσέγγιση μιας ραγδαία αναπτυσσόμενης, στο οικονομικό πεδίο, κοινωνίας που γνώριζε ταχεία κοινωνική κινητικότητα και αιτήματα για πλήρη εκδημοκρατισμό. Ως τέτοιο – δηλαδή ως εγχείρημα της αστικής διάνοησης σε μια τόσο μεταβατική εποχή – οι *Εποχές* γνώρισαν την εχθρότητα και τη στοχοποίηση, παρά το γεγονός ότι ουδέποτε προσκομίστηκε ένδειξη ή τεκμήριο για «αμαρτωλές» σχέσεις του περιοδικού με τη CIA (Μπουρνάζος, 2017· Μπουρνάζος, 2019).

Τέλος, για την περίοδο πριν από τη δικτατορία, παρόμοιας υφής είναι η συμμετοχή/συμβολή του Χρήστου Λαμπράκη, μαζί με την Ελένη Βλάχου, στη λεγόμενη «συμφωνία του Τατοΐου τον Δεκέμβριο του 1966, υπό τον βασιλιά Κωνσταντίνο Β΄. Η συμφωνία αποσκοπούσε να εκτονώσει την τεράστια κρίση που είχε προκληθεί από τη χαλαρή φύση και τη διάσπαση της ΕΚ το καλοκαίρι του 1965. Τα Ιουλιανά και οι εντάσεις που κορυφώνονταν, απειλούσαν να αποσαθρώσουν τη νομιμοποίηση όχι απλώς των κυβερνήσεων αλλά του ίδιου του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, και η συμφωνία αυτή προσπαθούσε να ανατάξει την κατάσταση και να δώσει διέξοδο προς τη διενέργεια εκλογών οι οποίες θα ομαλοποιούσαν τα πράγματα. Στην περίπτωση εκείνη, βέβαια, έχουμε και ένα από τα λίγα παραδείγματα στα οποία οι δύο επιφανείς εκδότες λειτούργησαν όχι απλώς ως εκπρόσωποι πολιτικών κόσμων αλλά και ως επιταχυντές των εξελίξεων (Χρηστίδης, 2009).

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως στην πορεία προς αυτή τη συμφωνία, ο ίδιος ο Λαμπράκης έκανε κάτι το σχετικά ασυνήθιστο: σε τέσσερα ενυπόγραφα άρθρα του στο *Βήμα* επισήμανε όχι μόνο την ανάγκη συνεννόησης των δύο μεγάλων κομμάτων, αλλά και τα απαράδεκτα στενά όρια μέσα στα οποία λειτουργούσε το πολίτευμα, από την αντιμετώπιση της ΕΔΑ ως ημι-νόμιμου κόμματος μέσα στη Βουλή, τη μονοπωλιακή διεκδίκηση της ομαλής του λειτουργίας από το Στέμμα και την κοντόφθαλμη ενθάρρυνση των παρεμβάσεων του Στέμματος από πολιτικές δυνάμεις για τα δικά τους συμφέροντα, έως την ανάγκη μιας ουσιαστικής αναδιοργάνωσης του κράτους ώστε αυτή η «επανάσταση» στη λειτουργία του να παραμείνει «ειρηνική». Για μια ακόμη φορά, και όσο και εάν εμπλέκονταν και προτιμήσεις σε επίπεδο κομματικών δυνάμεων, η ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και η επισήμανση των ελλειμμάτων της που πλέον γίνονταν επώδυνα εμφανή, ήταν η μείζων μέριμνα του Λαμπράκη (Λαμπράκης, 1966α, β, γ και δ).

Μετά την πτώση της χούντας, η ιδιότυπη σύμπλευση του Λαμπράκη με τον Καραμανλή σε πολιτειακά ζητήματα έγινε ξεκάθαρη σε διάφορα επίπεδα. Παρά το ότι εκπροσωπούσαν διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις με εμφανώς διαφορετικές επιλογές από την κυβέρνηση στο τακτικό επίπεδο, οι εφημερίδες του Συγκροτήματος στήριξαν τον Καραμανλή στη μετάβαση στη δημοκρατία, αν και σημείωσαν με ένταση, ιδίως στην αρχή της, ότι τα μέτρα αποκατάστασης της νομιμότητας έπρεπε να είναι νομιμοποιημένα στην

κοινή συνείδηση (κύρια άρθρα, *Το Βήμα*, 24 και 25 Ιουλίου 1974). Με την ρεπουμπλικανική τους παράδοση, αποτέλεσαν βήματα του αντιμοναρχικού αγώνα για το δημοψήφισμα του Δεκεμβρίου του 1974 (βλ. ενδεικτικά, *Το Βήμα*, 7 Δεκεμβρίου 1974). Ως προς τη στάση τους έναντι του νέου Συντάγματος του 1975, αυτή ήταν λειτουργική. Έτσι, το *Βήμα* αποδέχθηκε το νέο Σύνταγμα ως τη βάση του δημόσιου βίου, αλλά πάντως εξέφρασε σοβαρές επιφυλάξεις για το ζήτημα των λεγόμενων «υπερεξουσιών» του προέδρου της Δημοκρατίας. Θεωρούσε μεν το Σύνταγμα ως αποδεκτό (θέση κρίσιμη για μια μελλοντική ομαλή εξέλιξη), αν και επίσης σημείωνε ότι «δεν οικοδομεί πολιτική ανανέωση» κάτι που θα απαιτούσε στο μέλλον την αναθεώρησή του (*Το Βήμα*, 6 Ιουνίου 1975).

Το ζήτημα που, αυτό το διάστημα, επέφερε μια σοβαρή, συχνά και πικρή κριτική των εφημερίδων του ΔΟΛ έναντι της κυβέρνησης της ΝΔ ήταν αυτό των δικών της χούντας, ιδίως των «πρωταιτίων». Ίσως να ήταν επιβιώματα των βενιζελικών εντάσεων του Εθνικού Διχασμού από την πλευρά των κεντρών εφημερίδων, αλλά σίγουρα ήταν και μια ειλικρινής πεποίθησή τους ότι έπρεπε να υπάρξει, και για αποτρεπτικούς λόγους, μια σκληρή δικαστική κάθαρση. Ωστόσο, οι εφημερίδες του Συγκροτήματος φάνηκαν να προβάλλουν το πρότυπο προηγούμενων αντίστοιχων διαδικασιών (του Εθνικού Διχασμού) και να ζητούν μια ανάλογη πορεία χωρίς ιδιαίτερες ευαισθησίες για το σύγχρονο Ποινικό Δίκαιο. Έτσι, τον Απρίλιο του 1975, το *Βήμα* κρατούσε αποστάσεις επειδή «μόνο» εικοσιδύο πρόσωπα παραπέμπονταν ως πρωταίτιοι – ο τελικός αριθμός ήταν είκοσι (*Το Βήμα*, 13 Απριλίου 1975). Τον Ιούλιο του 1975, η απόφαση του Αρείου Πάγου περί «στιγμαϊού» εγκλήματος έγινε δεκτή με απογοήτευση και σαρκασμό από το *Βήμα*, του οποίου το κύριο άρθρο είχε ως τίτλο «Όστε ήταν στιγμαϊο;», ενώ η εφημερίδα ισχυρίσθηκε ότι η κυβέρνηση είχε μεταφέρει μια πολιτική απόφαση στους ώμους των δικαστών (*Το Βήμα* 4 Ιουλίου 1975). Επίσης αρνητική ήταν η στάση των *Νέων* (*Τα Νέα*, 4 και 7 Ιουλίου 1975). Όταν οι θανατικές ποινές μετατράπηκαν σε ισόβια δεσμά με απόφαση της κυβέρνησης, τα *Νέα* διαμαρτυρήθηκαν για τη βιασύνη της και διατύπωσαν τον φόβο ότι έτσι αναιρείτο ο αποτρεπτικός χαρακτήρας των ποινών ως προς την πιθανή επανάληψη μιας στρατιωτικής επέμβασης· επίσης, τα *Νέα* δημοσίευσαν συνέντευξη του αριστερού διανοούμενου Ζαν-Πωλ Σαρτρ που τασσόταν ένθερμα υπέρ της εκτέλεσης των ποινών (*Τα Νέα*, 25 και 26 Αυγούστου 1975). Η κεντρικά κοινή γνώμη επιθυμούσε σκληρές διαδικασίες, αλλά αυτές

είναι αμφίβολο εάν θα ήταν συμβατές με το σύγχρονο δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (μεταξύ άλλων, Alivizatos & Diamantouros, 1997· Hatzivassiliou, 2023).

Κορύφωση αυτής της τάσης, ασφαλώς, υπήρξε η στήριξη του *Βήματος* στη Συνθήκη Προσχώρησης της Ελλάδας στην ΕΟΚ τον Μάιο του 1979. Η επιλογή αυτή δεν ήταν μόνον διεθνοπολιτική, αλλά αφορούσε και το ίδιο το πολιτικό καθεστώς, τη δυτική, φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία την οποία πάντοτε στήριζε το Συγκρότημα. Η προσχώρηση στην ενοποιούμενη Ευρώπη, άλλωστε, δεν ήταν μόνον μια πολιτική επιλογή στη συγκεκριμένη συγκυρία της δεκαετίας του 1970. Είχε υπάρξει ένα όνειρο του νέου ελληνισμού και της πνευματικής ηγεσίας του, επιφανής μέτοχος της οποίας ήταν ο Χρήστος Λαμπράκης.

Συμπεράσματα

Δεν είναι βέβαιο το εάν ή κατά πόσον τα κύρια άρθρα των δύο εφημερίδων αντικατόπτριζαν και εξέφραζαν σε κάθε περίπτωση τη στάση του ίδιου του Λαμπράκη έναντι των πολιτικών εξελίξεων. Από τη στιγμή που δεν υπάρχουν, προς το παρόν τουλάχιστον, «σκληρά» τεκμήρια για κάτι τέτοιο, οι σχετικές ερμηνείες πρέπει να προβληθούν ως υποθέσεις εργασίας παρά ως ακλόνητα, οριστικά συμπεράσματα. Ωστόσο, από μια έρευνα πολλών ετών, θεωρώ ότι είμαστε ασφαλείς εάν διατυπώσουμε τη θέση πως υπήρξαν στις σχέσεις του Λαμπράκη με την ελληνική μείζονα Δεξιά δύο επίπεδα: το ζήτημα του ανήκειν σε έναν κόσμο – το πολιτειακό επίπεδο και η διεθνής θέση της χώρας – και η ίδια η πολιτική σκηνή.

Ο Χρήστος Λαμπράκης είχε μια πολύμορφη σχέση με την ελληνική Δεξιά. Υπήρξε σύμμαχός της σε μείζονες επιλογές που καθόρισαν το θεσμικό μέλλον και τη διεθνή θέση της χώρας – όπως Μεταπολίτευση, ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, πεδία δηλαδή που αφορούσαν την πολιτειακή κανονικότητα. Διατήρησε ωστόσο τη σταθερή, από την αρχή έως το τέλος, αντίθεσή του προς αυτήν σε ζητήματα «χαμηλότερης» μεν έντασης, αλλά καθοριστικής σε κάθε περίπτωση σημασίας, που σχετίζονταν με τη δομή της πολιτικής σκηνής και την διαχείριση των πολιτικών υποθέσεων (για μια θέση συμβατή με αυτή την ερμηνεία, Βενιζέλος 2024).

Η αντίθεση αυτή επίσης μπορεί να αναλυθεί σε επιμέρους επίπεδα. Δεν είναι στόχος της μελέτης αυτής να εισέλθει σε ζητήματα προσωπικών σχέσεων του Λαμπράκη με τους πολιτικούς ηγέτες – αν και θα ήταν θεμιτό να παρατηρηθεί ότι ούτε και η σχέση του με τον Γεώργιο ή τον Ανδρέα Παπανδρέου ήταν ανέφελη στη διαδρομή του χρόνου, κάτι που παραπέμπει σε μια εύκολα διαπιστούμενη αυτονομία της προσωπικότητας του Λαμπράκη από τις δυναμικές του πολιτικού σκηνικού. Ωστόσο, δεν θα βρισκόμασταν μακριά από την πραγματικότητα εάν αποφεύγαμε να αποδώσουμε την αντιπαλότητά του με τη Δεξιά σε λόγους προσωπικών σχέσεων ή πολιτικής παράδοσης· αντίθετα, πρέπει να στραφούμε προς ένα περισσότερο θεμελιώδες επίπεδο, το ιδεολογικό. Η έρευνα δείχνει ότι ο Λαμπράκης ήταν εξ αρχής και παρέμεινε έως το τέλος ηγετικός παράγοντας του χώρου της ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας· ενός χώρου ο οποίος, αν και κάποιες φορές κατάφερε πράγματι να αποκτήσει, πρόσκαιρα, την πρωτοβουλία των κινήσεων και κάποια μορφή πολιτικής ηγεμονίας, πάντως σε γενικές γραμμές αδικήθηκε στη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία. Από αυτή την άποψη, είμαι βέβαιος ότι ακόμη και ένας τιτάνας όπως ο Χρήστος Λαμπράκης, παρά την αδιαμφισβήτητη θετική συνεισφορά του, βίωσε και αυτός όπως όλοι οι μεταρρυθμιστές στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό, και μεγάλες απογοητεύσεις, καθώς και την αίσθηση του ανεκπλήρωτου.

Βιβλιογραφία

Alivizatos, N. & Diamandouros, N. 1997. Politics and the Judiciary in the Greek Transition to Democracy. Στο A. J. McAdams (Επιμ.), *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies*, σ. 27-60. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.

Βενιζέλος, Ε. (2024, 18 Φεβρουαρίου). Μια συνέντευξη και μια όπερα. *Το Βήμα-Νέες Εποχές*.

Κουρκουβέλας, Λ. (2011). *Η Ελλάδα και το ζήτημα των πυρηνικών όπλων, 1957-1963*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Kourkouvelas, L. (2017). Monitoring the Rise of a Radical Force: The British Embassy in Athens and the Ascent of the Greek Panhellenic Socialist Movement, 1974-1981. *Southeast European and Black Sea Studies*, 17(3), 485-503.

- Λαμπράκης, Χρ. (1966α, 22 Μαΐου). Η ώρα της ειρηνικής επαναστάσεως. *Το Βήμα*.
- Λαμπράκης, Χρ. (1966β, 24 Μαΐου). Ανάκτορα, καθεστώς και κυρίαρχος λαός. *Το Βήμα*.
- Λαμπράκης, Χρ. (1966γ, 25 Μαΐου). Η ανάπηρη Βουλή. *Το Βήμα*.
- Λαμπράκης, Χρ. (1966δ, 26 Μαΐου). Τα κόμματα αρχών και η δημοκρατία». *Το Βήμα*.
- Μπουρνάζος, Στρ. (2017). Το περιοδικό Εποχές και το Congress for Cultural Freedom (CCF): στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF. *Σύγχρονα Θέματα*, 138-139, 94-10.
- Μπουρνάζος, Στρ. (2019). *Το Congress for Cultural Freedom (CCF) και η δραστηριότητά του στην Ελλάδα, 1950-1967: Πολιτιστικός Ψυχρός Πόλεμος και αντικομμουνισμός* [αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή]. Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Nafpliotis, A. (2018). From Radicalism to Pragmatism via Europe: PASOK's stance vis-à-vis the EEC, 1977-1981. *Southeast European and Black Sea Studies*, 18 (4), 509-528.
- Νικολακοπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Νικολακόπουλος, Η. (2009). Η πολιτική πορεία του Σοφοκλή Βενιζέλου, 1952-1961: το κύκνειο άσμα του Κόμματος Φιλελευθέρων. Στο Τ. Σακελλαρόπουλος & Ε. Χατζηβασιλείου (Επιμ.), *Σοφοκλής Ελευθερίου Βενιζέλος: η πολιτική διαδρομή, το πρόσωπο, η εποχή* (σ. 111-137). Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και Μουσείο Μπενάκη.
- Ριζάς, Σ. (2024, 18 Φεβρουαρίου). Η κληρονομιά, οι θέσεις, η αντίληψη. *Το Βήμα-Νέες Εποχές*.
- Χατζηβασιλείου, Ε. (2001), *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Χατζηβασιλείου, Ε. (2010). *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*. Εκδόσεις Πατάκη
- Hatzivassiliou, E. (2022). The Ghost of Trials Past: Transitional Justice in Greece, 1974-5. *Contemporary European History*, 31(2), 286-298

Χρηστίδης, Χρ. (2007). Ο λόγος ενός πρωταγωνιστή: προσεγγίζοντας την περίοδο 1964-1968 μέσα από μία επιστολή του Πάνου Β. Κόκκα. *Κλειώ*, 4, 139-158.

Χρηστίδης, Χρ. (2008). Ανένδοτος αγώνας: η αιχμή του δόρατος. Παρατηρήσεις για τη θεματολογία της *Ελευθερίας*, 1961-1963. Στο Α. Ρήγος, Σ.Ι. Σεφεριάδης & Ε. Χατζηβασιλείου (Επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (σ. 166-182). Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

Χρηστίδης, Χρ. (2009). Η πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου (Δεκέμβριος 1966): μια λησμονημένη βασιλική παρέμβαση. Στο Μ. Βασιλάκης (Επιμ.), *Από τον ανένδοτο στη δικτατορία* (σ. 129-143). Αθήνα: Ίδρυμα Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης και Εκδόσεις Παπαζήση.

Χρηστίδης, Χρ. (2018), *Ανένδοτος αγώνας: η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης, 1961-1963* Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Ψυχάρης, Στ. Π. (1997, 2 Μαρτίου). Ο κλώνος (και τα τζάκια). *Το Βήμα*.